

FONOLOGINIO SUVOKIMO GEBĖJIMAI IR JŲ FORMAVIMOSI NUOSEKLUMAS

Simona Daniutė

Šiaulių universiteto Edukologijos institutas

Anotacija

Straipsnyje pateikiama teorinė fonologinio suvokimo koncepto analizė, palyginamos fonologinio suvokimo ir foneminio suvokimo sąvokos (fonologinis suvokimas vs foneminis suvokimas) atskleidžiami fonologinio suvokimo gebėjimų lygmenys (žodžio, skiemens, rimo, fonemos) bei jų formavimosi nuoseklumas.

Esminiai žodžiai: *fonologinis suvokimas, foneminis suvokimas, fonologinio suvokimo gebėjimai, lingvistiniai vienetai, manipuliavimas garsais.*

Įvadas

Temos aktualumas. Pastaruosius du dešimtmečius pedagogikos, pedagoginės psichologijos ir logopedijos mokslinėse publikacijose vis daugiau dėmesio skiriama fonologinio suvokimo problematikai. Tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu fonologinis suvokimas, fonologinio suvokimo gebėjimai, jų nuoseklumas ar sąsajos su skaitymo, rašymo sutrikimais tebėra aktuali tema. Vaikams, turintiems garsų tarimo trūkumų (išskyrus artikuliacijos sutrikimą / fonetinę artikuliacinę dislaliją) ar kitų kalbėjimo ir kalbos sutrikimų (pvz.: kalbos neišsivystymą), būdinga sulėtėjusi fonologinio suvokimo raida. Kitaip tariant, šių vaikų fonologinio suvokimo gebėjimai yra silpnesni už bendraamžių (Stackhouse, Wells, Pascoe, Rees, 2002). Užsienio šalyse yra atlikta gana daug tyrimų apie įvairius fonologinio suvokimo aspektus (Carroll, Snowling, Hulme, Stevenson, 2003; Gillon, 2004; Schuele, Boudreau, 2008; Nulman, 2009; McNamara, Van Lankveld, Vervaeke, Gutknecht, 2010; Dave, 2013 ir daugelis kitų). Tuo tarpu Lietuvoje pavyko aptikti vos keletą panašaus pobūdžio mokslinių darbų (Kniukštaitė, 2005; Gedutienė, 2010; Selevičienė, 2013; Kairienė, Daniutė, 2015; Krivickaitė, 2014; 2016).

Tyrimo problema. Lietuvoje fonologinio suvokimo gebėjimai, jų formavimosi nuoseklumas nėra plačiai analizuotas moksliniu lygmeniu. Gedutienė (2010) atkreipia dėmesį, kad mūsų šalyje trūksta mokslinės litera-

tūros, tyrimų apie vaikų fonologinės sistemos raidą, fonologinio suvokimo struktūrą.

Tyrimo objektas – fonologinio suvokimo koncepto apibrėžtis, fonologinio suvokimo gebėjimai ir jų formavimosi nuoseklumas.

Tyrimo tikslas – atskleisti teorinę fonologinio suvokimo koncepto apibrėžtį, fonologinio suvokimo gebėjimus, jų formavimosi nuoseklumą.

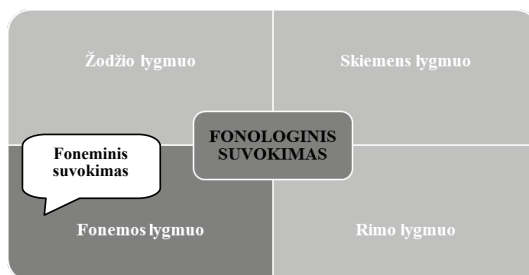
Uždaviniai:

1. Išanalizuoti teorinę fonologinio suvokimo koncepto apibrėžtį nacionaliniame ir tarptautiniame kontekstuose.
2. Palyginti fonologinio suvokimo ir foneminio suvokimo apibrėžtis, išryškinant sąsajas ir skirtumus.
3. Išskirti esminius fonologinio suvokimo gebėjimus bei jų formavimosi nuoseklumą.

Tyrimo metodai. Teorinių šaltinių analizė atlikta taikant koncepto analizės metodą (Bitinas, Rupšienė, Žydžiūnaitė, 2008) bei palyginimo metodą (Kardelis, 2002; Tidikis, 2003).

Fonologinio suvokimo apibrėžtis

Lietuvoje fonologinio suvokimo (angl. *phonological awareness*) sąvoka nėra plačiai vartojama. Paprastai šis terminas minimas priešmokyklinio ir pradinių ugdymo klasių kontekstuose (Kniukštaitė, 2005). Pedagoginėje psichologijoje gerokai dažniau vartojama sąvoka *fonologinis supratimas*, gerokai rečiau – *fonologinis jautrumas* (Gedutienė, 2010, 2017). Logopedijoje vartojamos *foneminio suvokimo* bei *žodžių garsinės analizės ir sintezės* sąvokos (Kairienė, Daniūtė, 2015). Dėl šios priežasties toliau straipsnyje tikslinga palyginti fonologinio suvokimo ir foneminio suvokimo apibrėžtis (1 pav.).

1 pav. Fonologinis suvokimas versus foneminis suvokimas

Fonologinis suvokimas – tai jautrumas kalbos garsų struktūrai (Yopp, Yopp, 2009), t. y. suvokimas, kad kad kalba sudaryta iš atskirų elementų: sakiniai sudaryti iš žodžių, žodžiai – iš skiemenų, skiemenys – iš garsų / fonemų (Krivickaitė, 2016). Pasak Giedrienės (2011), fonologinis suvokimas – tai visų garso ir skiemens skiriamųjų reikšmių suvokimas, įskaitant kirtį, priegaidę, intonaciją, skiemenų kiekį žodyje, žodžio garsinę skiemeninę struktūrą, ritmą, melodiką. Kairienė, Daniutė (2015), apibendrinamos įvairių užsienio autorių pateiktus apibrėžimus, akcentuoja, kad fonologinio suvokimo sąvoka ir platesnė, ir apimanti įvairių lygmenų (žodžio skiemens, rimo, fonemos lygmuo) gebėjimus.

Foneminis suvokimas siejamas tik su foneminiu lygmeniu, t. y. žodžių garsinės analizės ir sintezės gebėjimais įvairiai manipuluoti žodžių fonemomis (Kairienė, Daniutė, 2015). Mokslinėje literatūroje foneminis suvokimas apibrėžiamas kaip fonologinio suvokimo dalis, susijusi supratimu, kad žodis, sudarytas iš individualių garsų (fonemų), kurias galima įvardyti, išskaidyti, sujungti, pakeisti, praleisti ir kt. manipuluoti. Foneminis suvokimas – gebėjimas iš klausos skirti kalbos garsų akustinius požymius: duslumą ir skardumą, trumpumą ir ilgumą, siaurumą ir platumą bei kitus skambėjimo skirtumus (Giedrienė, 2011). Suprantama, kad fonemos (garsai) siejami su grafemomis (raidėmis).

Fonologinio suvokimo gebėjimai ir jų raida

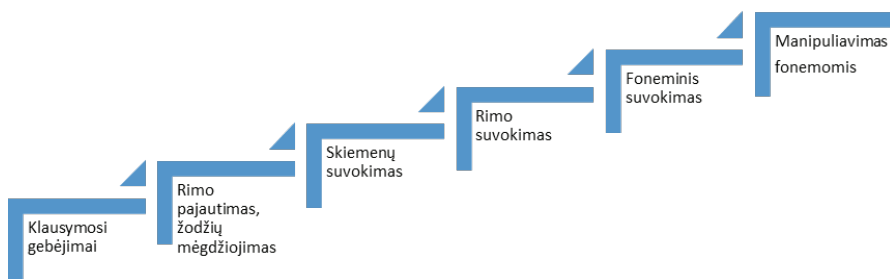
Fonologinio suvokimo raidos seka yra universali bet kokiai kalbai. Fonologiniai gebėjimai vystosi palaipsniui: nuo gebėjimo išgirsti ir suvokti ilgesnius / didelius lingvistinius vienetus (žodžius, skiemenis) iki trumpesnių abstrakčių / mažų garso vienetų (Carrol ir kt., 2003; Gedutienė, 2010). Pasak Nullman (2009), vaikai pradeda demonstruoti jautrumą žemesnio sudėtingumo lingvistiniams vienetams (žodžiams ir skiemenims, rimui) prieš įgydami su aukštesnio sudėtingumo lingvistiniais vienetais (fonemomis) susijusius gebėjimus. Krivickaitė, Dabašinskienė (2013) akcentuoja, jog fonologijos raida tęsiasi ilgai, todėl net priešmokyklinio ar pradinio mokyklinio amžiaus vaikai gali turėti sunkumų tarti sudėtingesnius garsus, priebalsių samplaikas ar daugiaskiemenius žodžius.

Lietuvoje nepavyko aptikti mokslinių tyrimų apie vaikų, kalbančių lietuvių kalba, fonologinio suvokimo gebėjimus ar jų nuoseklumą. Tuo tarpu užsienio literatūroje detalios aprašomos esminiai fonologinio suvokimo gebėjimai bei jų raidos dėsniniai (Carroll, Snowling, Hulme, Stevenson,

2003; Gillon, 2004; Nullman, 2009; Gedutienė, 2010; Dillon, de Jong, Pisoni, 2012; ir kt.):

- **Pirmuosius du gyvenimo metus** vaikas intensyviai klausosi. Gebėjimas klausytis svarbus tolimesnei fonologinio suvokimo raidai. Taip pradeda suvokti ir įsisavinti aplinkoje girdimos kalbos ypatybes.
- **Apie antruosius, trečiuosius metus** atsiranda rimo pajautimas, t.y. vaikas pradeda suprasti, jog pateikti žodžiai rimuojasi. Taip pat šiuo laikotarpiu vaikas intensyviai mėgdžioja žodžius.
- **Ketverių metų** vaikas turėtų suvokti, jog sudurtinius žodžius sudaro du komponentai, gebėti suskaičiuoti kiek žodžių yra sakinyje bei atpažinti besirimuojančius žodžius. Taip pat keturmečiai jau pradeda skaičiuoti žodžių skiemenis, ar suploti tiek kartų, kiek žodis turi skiemenukų (50% vaikų tai geba padaryti būdami ketverių metų amžiaus).
- **Penkerių** – geba suskaičiuoti žodžių skiemenis, sujungti skiemenis į žodžius; geba pasakyti, kuris iš pateiktų žodžių nesirimuoja ar pasakyti su nurodytu žodžiu besirimuojantį žodį pagal pateiktą pavyzdį / šabloną; geba sujungti žodžio pirmą garsą ir likusią žodžio dalį. Pasak užsienio autorių, 50 % penkiamečių geba suskaičiuoti garsus paprastuose vienskiemeniuose žodžiuose (iki trijų garsų) ar sujungti 2-3 garsus į skiemenį, žodį.
- **Šešerių** – geba pasakyti su nurodytu žodžiu besirimuojantį žodį; pasako, kuris iš trijų išvardintų žodžių yra kitoks; geba nustatyti žodžio pirmą, paskutinį garsą; geba nustatyti ar žodžiai prasideda tuo pačiu garsu; sugalvoti žodžių prasidedančiu nurodytu garsu; geba sujungti 3-4 garsus į žodį; geba išskaidyti 3-4 garsų žodį į jį sudarančius garsus.
- Tuo tarpu **mokyklinio amžiaus vaikai (septynerių–devynerių metų)** turėtų gebėti manipuluoti žodžio garsais: išskaidyti žodį į jį sudarančius garsus, t.y. pasakyti žodį paraidžiui (įskaitant priebalsių samplaikas); suskaičiuoti žodžio garsus priebalsių derinyje; pasakyti žodį be pirmo, antro garso arba pakeisti jį kitu; prie pasakyto žodžio pridėti tam tikrą garsą; parašyti dviskiemenius, triskiemenius ar daugiaskiemenius žodžius.

Apibendrintas fonologinio suvokimo gebėjimų formavimosi nuoseklumas pateikiamas 2 paveiksle.

2 pav. Fonologinio suvokimo gebėjimų formavimosi nuoseklumas

Anot McBride-Chang ir bendraautorių (1997; cit. Gedutienė, 2010, p. 9), tam, kad lingvistiniai vienetai būtų suprasti ir su jais atliekamos kognityvios operacijos, reikia bendrų kognityvių gebėjimų, trumpalaikės verbalinės atminties ir kalbos suvokimo. Fonologinio suvokimo gebėjimai yra glaudžiai susiję su specifiniais mokymosi sutrikimais. Neabejotina, kad fonologinio suvokimo sutrikimo atveju mokykliniame amžiuje išryškės skaitymo (disleksijos) ir rašymo (disgrafijos) sunkumų. Įvairūs mokslininkai (Gedutienė, Rugevičius, 2005; Kniukštaitė, 2005; Dave, 2013; Shtereva, 2014 ir kt.) įrodė tiesioginį abipusį ryšį tarp fonologinio suvokimo gebėjimų bei gebėjimo skaityti, rašyti.

Išvados

1. Fonologinis suvokimas – tai žodžio fonologinės (garsinės) struktūros suvokimas, t. y. žinojimas, jog kalba sudaryta iš lingvistinių vienetų ir gebėjimas sąmoningai jais manipuliuoti. Lietuvos logopedų tarpe fonologinio suvokimo sąvoka nėra plačiai vartojama, kur kas dažniau vartojamos foneminio suvokimo, garsinės analizės ir sintezės sąvokos. Praktinėje specialistų veikloje didžiausias dėmesys yra skiriamas skiemens ir / ar fonemos fonologiniams vienetais. Tuo tarpu kiti lingvistiniai vienetai (žodis, rimas) akcentuojami kur kas rečiau.
2. Remiantis autorių įžvalgomis, galima teigti, jog fonologinio suvokimo sąvoka yra platesnė už foneminio suvokimo sąvoką. Foneminis suvokimas – fonologinio suvokimo komponentas / sudedamoji dalis, kuris siejamas tik su foneminiu lygmeniu. Tai gebėjimas iš klausos skirti fonemų akustinius požymius.
3. Fonologinio suvokimo gebėjimai skirstomi į keturis lygmenis: žodžio lygmuo, skiemens lygmuo, rimo lygmuo, fonemos lygmuo. Pirmiausia vaikai pradeda demonstruoti jautrumą žemesnio sudėtingumo lin-

gvistiniams vienetais (žodžiui, skiemeniui, rimui), prieš įgydami su aukštesnio sudėtingumo lingvistiniais vienetais (fonemomis) susijusių gebėjimų, t. y. garsinės analizės ir sintezės gebėjimų įvairiai manipuluoti žodžių fonemomis / garsais. Fonologinio suvokimo gebėjimams pasireikšti yra būtinos kognityvios operacijos.

Literatūra

- Bitinas, B., Rupšienė, L., Žydzūnaitė, V. (2008). *Kokybinių tyrimų metodologija*. Vadovėlis vadybos ir administravimo studentams. Klaipėda: S. Jokužio leidykla spaustuvė.
- Carroll, J. M., Snowling, M. J., Hulme, C., Stevenson (2003). The Development of Phonological Awareness in Preschool Children. *Developmental Psychology*, 5 (39), 913–923.
- Dave, S. (2013). *Development of Phonological Awareness for Pre-school and Kindergarten Students at Risk of Reading Failure*. Phonological Awareness: http://montessoriedmonton.com/wp-content/uploads/2013/09/Phonological_Awareness_-_A_Thesis_by_Surabhi_Dave.pdf.
- Dillon, C. M., de Jong, K., Pisoni, D. B. (2012). Phonological Awareness, Reading Skills, Vocabulary, Children, Assistive Technology, Standardized Tests. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 17 (2), 205-226.
- Gedutienė, R. (2010). Fonologinio supratimo koncepcija pedagoginėje psichologijoje. *Psichologija*, 41, 7 – 17.
- Gedutienė, R., Rugevičius, M. (2005). The Effects of emerging literacy skills on the development of first-grade reading and writing. *Spring University. Changing education in a changing society*, 1, 62-67.
- Giedrienė, R. (2011). *Specifiniai mokymosi sutrikimai ir vaiko socializacija*. Monografija. Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas.
- Gillon, G. (2004). *Phonological Awareness: From research to practice*. London: The Guilford Press.
- Yopp, H. K., Yopp, R. H. (2009). Phonological awareness is child's play! *Young Children*, 1 (64), 12-21.
- Kairienė, D., Daniutė, S. (2015). Kognityvinės – lingvistinės kilmės vaikų garsų tarimo sutrikimų apibrėžtis, identifikavimas ir diferencinės charakteristikos. *Specialusis ugdymas*, 2 (33), 91-109.
- Kardelis, K. (2002). *Mokslinių tyrimų metodologija*. (edukologija ir kiti socialiniai mokslai). Vadovėlis. Kaunas: Judex.
- Kniukštaitė, S. (2005). *Fonologinis suvokimas ir jo įtaka formuojant skaitymo įgūdžius pradiniam etape*. (Nepublikuotas magistro darbas). Vilniaus pedagoginis universitetas. Vilnius.
- Knoblauch, L. M. (Editor). (2008). *What is Phonological Awareness? Free, educational handouts for teachers and parents*, 172. Prieiga internete: <http://http://www.handyhandouts.com>. [žiūrėta 2019 04 02].

- Krivickaitė, E. (2014). Fonotaktikos įsisavinimo tyrimas išgalvotų žodžių pakartojimo testu tipinės ir sutrikusios vaikų kalbos grupėse. *Specialusis ugdymas*, 2 (31), 83-104.
- Krivickaitė, E. (2016). *Vaikų kalbos fonotaktikos raida*. (Nepublikuota daktaro disertacija). Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas.
- Krivickaitė, E., Dabašinskienė, I. (2013). Lietuvių kalbos fonologijos įsisavinimas: netikrų žodžių kartojimo eksperimentinis tyrimas. *Kalbos kultūra*, 86, 237-255.
- McNamara, J., K., Van Lankveld, J., Vervaeke, S.-L., Gutknecht, N. (2010). An exploratory study of the associations between speech and language difficulties and phonological awareness in preschool children. *Journal of Applied Research on Learning*, 3, 1-18.
- Milbrun, T. F. (2015). Effects of Coaching on Educators' and Preschoolers' Use of References to Print and Phonological Awareness during a Small-Group Craft/Writing Activity. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 46 (2), 94-111.
- Nullman, S. L. (2009). *The Effectiveness of Explicit Individualized Phonemic Awareness Instruction By a Speech-Language Pathologist to Preschool Children With Phonological Speech Disorders*. Doctoral Dissertation. Florida International University, Miami, Florida.
- Schuele, C. M., Boudreau, D. (2008). Phonological Awareness Intervention: Beyond the Basics. *Language, speech, and hearing services in schools*, 39, 3-20.
- Selevičienė, E. (2013). Filologijos studentų fonologinio supratimo ugdymas pasitelkiant poeziją. *Socialinių mokslų studijos*, 5 (3), 849–863.
- Shtereva, K. (2014). Dvigubo nepakankamumo hipotezė ir disleksijos tikimybė. *Specialusis ugdymas*, 1 (30), 93-111.
- Stackhouse, J., Wells, B., Pascoe, M., Rees, R. (2002). From Phonological Therapy to Phonological Awareness. *Seminars in Speech and Language*, 23, 27-42.
- Tidikis, R. (2003). *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto leidybos centras.